

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Павло Магочий (Торонто, Канада)

Українське національне відродження. Нова аналітична структура *

У статті висвітлюється процес українського національного відродження з кінця XVIII ст. і до 1917 р., його особливості, стадії й етапи.

Український народ вважають одним з багатьох слов'янських та інших народів східносередньої Європи, які зазнали національного відродження протягом XIX ст. У порівняльних термінах звичайно гадають, що українці ввійшли в процес національного відродження відносно пізно і кінець кінцем не досягли кінцевої мети національних рухів — політичної незалежності. Таке уявлення, що національні рухи треба аналізувати й оцінювати з погляду успіху в здобуванні політичної незалежності, неминуче визначило філософський та інтелектуальний напрям літератури з цього предмета.

Перш ніж звернутися до існуючої літератури і до пропозицій щодо нової аналітичної структури, було б доцільно подати кілька зауважень про тло українського руху. В останні десятиріччя XVIII ст., коли почалися перші стадії процесу національного пробудження або відродження, українська етнолінгвістична територія, тобто ті землі, де жили українці, перебувала в межах двох багатонаціональних імперій: Російської і Австрійської імперій. Цей політичний поділ лишився без суттєвих змін аж до першої світової війни. З кількісного погляду українські землі в Російській імперії були значно важливіші, оскільки вони охоплювали 90% усієї української етнолінгвістичної території і 85% усіх українців. З другого боку, незважаючи на менші відсотки земель та людей в Австрійській імперії, українці там, особливо в Галичині, відігравали важливу, а то й вирішальну роль у вирішуванні напрямку українського національного відродження.

В обох імперіях українці не мали жодних адміністративних одиниць, які відповідали б у цілому або частково землям, які вони заселяли. Українці були поділені між адміністративними одиницями цих країн, які не визнавали суто українських територіальних одиниць. У Російській імперії українці жили, головне, в дев'ятох губерніях (Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській, Волинській, Київській і Подільській), які часом вільно називалися Південною Росією або Малоросією. В Австрійській імперії українці знаходилися в Галичині та Буковині, в «австрійській половині» імперії, і в кількох округах північно-східної Угорщини, які часом називалися Підкарпатською Руссю, а згодом — Закарпаттям.

Хоча в XIX ст. українські землі не користувалися ані адміністративною єдністю, ані автономією, жителі деяких країв, зокрема ті, що походили з козаків, зберігали пам'ять про самоуправління. Ця пам'ять була особливо сильна на українських землях у Російській імперії, три краї якої користувалися різними ступенями політичної автономії аж

* Стаття П. Магочія являє собою виступ ученого на I конгресі Міжнародної асоціації українців, що проходила в Києві у вересні 1990 р. Публікуємо її у тому вигляді, в якому вона була одержана редакцією від автора, привівши написання окремих слів у відповідність з нормами діючого нині в УРСР українського правопису.

до другої половини XVIII ст.— Слобідська Україна (до 1765 р.), Запоріжжя (до 1775 р.) і Гетьманщина (до 1785 р.)¹.

Коли ж мова про соціально-економічне становище на українських землях, ситуація в обох імперіях була в основному та сама. Українські землі були переважно аграрні. Щобільше, основна структура українського суспільства не змінилася навіть під кінець XIX ст., коли східні українські землі в складі Російської імперії почали зазнавати індустріалізації. Це тому, що по містах на Україні, зокрема в нових індустріальних центрах на сході, не жили українці, і зріст індустріалізації ледве чи торкався їх. Російський перепис населення 1897 р. виявив, що тільки 5,7% українців жили по містах, а цілих 81,1% — працювали в сільському господарстві або як наймити й слуги. В Австрійській імперії ще менший відсоток українців жив і працював по містах і ще більший займався сільським господарством. Міста на українських територіях були островами, на яких жили різні національні меншості (росіяни, поляки, євреї тощо), які мали мало спільного з українськими масами по селах. Нарешті, українське сільське господарство характеризувалося невеличкими ділянками, що їх обробляли хронічно зубожілі селяни, які тільки недавно звільнилися з кріпацтва (1848 р. в Австрії і 1861 р. в Росії)².

Отож, протягом XIX ст., яке було періодом національного відродження, українське суспільство можна розглядати як недорозвинене аграрне суспільство, поділене між двома багатонаціональними імперіями — Росією та Австрією. Жодна українська земля не користувалася адміністративною або політичною автономією, і тільки певні групи зберігали пам'ять про самоуправління, яке, здавалося, ніяк неможливо було відновити в імперських умовах. Тому ідея української самобутності не могла уціліти самим тільки продовженням якоїсь давньої політичної традиції. Треба було знайти щось нове. Такий новий каталізатор знайдено. Прийшов він з-поза України. Це був націоналізм.

Ми не розглядатимемо тут ідеології націоналізму або специфічно українського вияву його, не шукатимемо ідеологічних джерел українського національного відродження і не вивчатимемо його розвитку протягом XIX ст. Це питання, які не раз уже розглядалися, принаймні в загальних рисах.

Нас цікавить тут питання, які структури використовувалися у попередніх дослідженнях, щоб проаналізувати українське національне відродження і на кінець запропонувати нову структуру, яка не тільки поставить український рух у ширшому, європейському контексті, але й візьме до уваги специфічні риси українського досвіду.

Загалом у літературі панують два основні підходи — радянсько-марксистський і немарксистський. Радянсько-марксистська модель прямолінійна і пов'язана з структурою загальної історичної та соціально-економічної еволюції, згідно з якою кожне суспільство проходить через п'ять етапів: рабовласництво, феодалізм, буржуазний капіталізм, імперіалізм і на кінець соціалізм і комунізм³. Часові рамки цих етапів залежать від специфічної природи даного суспільства, але в класичному радянсько-марксистському розумінні кожне суспільство мусить пройти крізь кожную з цих «прогресивних» фаз людського розвитку.

¹ Див. огляд етногеографічної та адміністративної структури українських земель у: Magocsi Paul Robert. *Ukraine: A Historical Atlas* (Торонто, Боффо і Лондон, 1985), особливо коментар і мапи 2 і 15—21.

² Krawchenko Bohdan. *The Social Structure of Ukraine at the Turn of the 20-th Century* // *East European Quarterly*, XVI, 2 (Болдер, 1982), с. 171—181; Himka John-Paul. *The Background to Emigration: Ukrainians of Galicia and Bukovyna, 1848—1914* // Manoly R. Lupul, ed. *A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada* (Торонто, 1982), с. 11—31.

³ Дальша дискусія про стосунки марксизму з націоналізмом спирається головним чином на: Soumer Walker. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Прінстон, 1984), особливо с. 5—42.

Коли ж ідеться про ідею нації та ідеологію націоналізму, це історичні явища, які з'являються тільки після розкладу феодалізму і появи капіталізму, тобто в період, коли виникають нові економічні відносини і зміни в способах виробництва, особливо в капіталістичній стадії. Особливо перехід від феодалізму до капіталізму на українських землях «офіційно» відбувся тільки 1848 р., явище українського націоналізму присутнє тільки в другій половині XIX ст. і триває так довго, як доба капіталізму та його наступника — імперіалізму, тобто до переходу до соціалізму після 1917 р.⁴ До того ж, згідно з радянським марксизмом, націоналізм віддзеркалює погляди тільки буржуазії, яка використовує його в намаганні ототожнити свої інтереси з інтересами всього суспільства.

Виходячи з таких ідеологічних передумов, марксистські історії України зовсім природно не трактують національне відродження як окреме явище. Вони трактують його радше як потенційно «прогресивну» силу, яка може спричинитися до знищення решток феодального ладу в ранній капіталістичній фазі. Але націоналізм «неминуче» стає застарілим, навіть «контрреволюційним», коли кінчається капіталістично-імперіалістична фаза і на її місце приходить соціалістична фаза. Тому що кінцева мета людства — це безкласове суспільство, а не окремі нації, національні відродження згадуються тільки побіжно в марксистських історіях окремих націй. Це стосується й України, де національне відродження і його провідники (Шевченко, Костомаров, Куліш і інші) оцінюються на підставі їхнього вкладу в похід до кінцевої мети історії⁵. А ця кінцева мета — не самостійна державність, а безкласове соціалістичне суспільство в союзі з іншими безкласовими суспільствами без огляду на національне або мовне походження.

Натомість немарксистську історіографію характеризує у великій мірі прийняття або принаймні визнання національних і державних кордонів як головного організаційного фактора в історичному розвитку. З цього погляду історики, які цікавляться утворенням національностей, бачать їх як самоціль, яка керується ідеологією націоналізму, яка виходить з передумови, що людство поділене на нації і що кінцева мета національних відроджень та рухів це: (1) незалежність — здобуття держави, в якій пануватиме дана національність; і (2) національна єдність — включення в самостійну державу всіх груп, які вважаються — або самі собою, або тими, хто претендує говорити від їхнього імені, — приналежними до даної національності⁶.

Українське національне відродження звичайно розглядається або: (1) як односторонній процес усе більшої національної свідомості, яка з'являється вперше серед інтелігенції і тоді передається масам⁷; або (2) як дещо складніший розвиток, який характеризується різними ста-

⁴ Один з недавніх варіантів цієї інтерпретації можна знайти в «Історії Української РСР» у восьми томах (Київ, 1977—1979), третій том якої має підзаголовок «Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.)» і четвертий том якої має заголовок «Україна в період імперіалізму (1900—1917)». «Рештки» націоналізму довше збереглися на західноукраїнських землях (Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття), які знали соціалістичного перетворення аж після приєднання до Радянської України в 1940-х роках.

⁵ Наприклад, у новій багатотомовій історії, згаданій в примітці 4, українському «національному рухові» віддано всього дев'ять сторінок у третьому томі (с. 441—450) і вісім сторінок — у четвертому (с. 66—74).

⁶ З величезної літератури про націоналізм я спер це визначення на переконливе вступне формулювання у: Seton-Watson, Hugh, Nations and States (Болдер, 1977), с. 3.

⁷ Загальний лінійний підхід до опису українського національного відродження помітний у стандартних одностомових немарксистських історіях Михайла Грушевського «Ілюстрована історія України» (Вінніпег, 1924), с. 477—519, і Дмитра Дорошенка «Нарис історії України», том 2, друге видання (Мюнхен, 1966), с. 274—328, і в новішому огляді польського україніста Владислава Серчика «Historia Ukrainy» (Вроцлав, Варшава, Краків і Гданськ, 1979), особливо с. 225—326.

діями, кількість і хронологічні межі яких різні автори по-різному інтерпретують⁸. Основне припущення в обох підходах — це те, що кінцева мета — це самостійна держава. Загально вважається, що хоча він і наблизився до самостійності в революційні роки 1917—1921, український рух кінець кінцем програв.

Виходячи з таких передумов, немарксистські історики оцінюють діячів українського національного відродження за їхній вклад в ідею української відмінності і в політичну справу. З другого боку, ці історики вважають тих осіб, які не були вповні віддані українській відмінності, в найкращому випадку асимільованими, а в найгіршому — відхиленнями від норми, які завдавали шкоди українському рухові в цілому.

Я гадаю, що було б корисно, навіть необхідно, уникати такої історичної визначеності і не розглядати феномен націоналізму та національного відродження на українських землях з наперед визначеного уявлення про те, що рух вартісний тільки з погляду «прогресивного» розвитку до майбутнього безкласового суспільства або до незалежної та об'єднаної Української держави. Було б також корисно відкинути ідею унікальності, яку так полюбляють немарксистські українські історики, і поставити український рух у контекст інших європейських національних відроджень.

За останні два десятиріччя кілька вчених у Польщі, Чехо-Словаччині та Угорщині взяли за порівняльні аналізи національних рухів народів Східної Європи та деяких менших народів Західної Європи з наміром виявити, якщо це можливо, спільні елементи або сформулювати модель чи структуру, на підставі якої можна було б проаналізувати різні національні відродження. Порівняльні дослідження Мирослава Гроха, Юзефа Хлебовчика та Еміля Нідергаузера виявили, що існують явні паралелі між національними відродженнями народів, які ще не здобули політичної самостійності — фламандців, норвежців і фіннів у Західній Європі або чехів, литовців і словенців у Східній Європі⁹. Українців справедливо вважають одним з бездержавних народів Європи, національне відродження яких мало багато спільного з іншими.

Дарма, що вони по-різному підходять до питання, усі троє — Грох, Хлебовчик і Нідергаузер — намагаються поєднати аспекти марксистського та немарксистського підходів. Підтримуючи основні історичні етапи і поняття класових інтересів марксистських праць, вони також підкреслюють, як і немарксистси, «виняткову роль» (словами Хлебов-

⁸ Іван Лисяк-Рудницький (Інтелектуальні початки нової України // Між історією та політикою.—Мюнхен, 1973.—С. 76—99) обмежився Російською імперією і говорив про три стадії: шляхетська доба (1780—1840 рр.), народницька доба (1840—1880 рр.) і модерністична доба (1890—1914 рр.). Він згодом повторив ці думки в статті «Роля України в новітній історії» (Між історією та політикою, с. 17—53), на що Джон Решетар відповів, що було б краще говорити про п'ять стадій на підставі географічних районів, в яких вони відбувалися: Новгород-Сіверський і Харків (1798—1830-ті рр.), Київ і Правобережжя (1840—1860-ті рр.), Женева (1870—1880-ті рр.), Галичина (1890-ті—1914 рр.). Дивись його зауваження у: Pritsak Omeljan and Reshetar John S. Jr. *Ukraine and the Dialectic of Nation-Building* // *Slavic Review*, XXII, 2 (Сіетл, 1963), особливо с. 247—255.

Омелян Пріцак недавно говорив про шість українських культурних зон (Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина й Буковина, Закарпаття), але, незважаючи на його обіцянку подати «нову розв'язку», його описова та непереконлива стаття не подає нові схеми національного відродження. Див. його: *Prolegomena to the National Awakening of the Ukrainians During the Nineteenth Century* // *Sussex Roland and Eade J. C. eds. Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe* (Колумбус, 1983), с. 96—110.

⁹ Усі три праці видано між 1968 і 1976 роками у Чехо-Словаччині, Польщі й Угорщині, але вони тепер доступні англійською мовою: Hroch Miroslav. *Social Preconditions of the National Revival in Europe* (Кембрідж, 1985). Chlebowczyk Jozef. *On Small and Young Nations in Europe* (Вроцлав, Варшава, Краків і Гданськ, 1980). Niederhauser Emil. *The Rise of Nationality in Eastern Europe* (Будапешт, 1982).

чика) місцевих провідників та націоналістичної інтелігенції, які формують основу національної ідеології, пропагують цю ідеологію серед групи, для якої твориться національна свідомість, і висувають націоналістичні вимоги щодо автономії або навіть незалежності.

Отже, можна говорити про натхнений інтелігенцією національний рух, або націоналізм, і про накинений державою націоналізм. Перша категорія виникає знизу і трапляється серед груп, які живуть у багатонаціональних державах, у яких панують інша мова, культура й свідомість. Провідники групи (часто самозвані), які складаються з націоналістичної інтелігенції, намагаються переконати групу, що вона утворює окрему національність і як така має право на культурну автономію, а то й на політичну автономію або незалежність. Друга категорія, накинений державою націоналізм, виникає згори і трапляється в незалежних державах, уряди яких хочуть здобути відданість своїх підлеглих і переконують їх, що вони об'єднані тому, що вони належать до певної національності, головний обов'язок якої — це вірність існуючому урядові та суспільній структурі. Оскільки українці були бездержавним народом, який жив у Російській та Австрійській імперіях, їхнє національне відродження впадає в категорію натхненого інтелігенцією націоналізму.

Щоб проаналізувати ті численні європейські народи, чиї рухи належать до категорії натхненого інтелігенцією націоналізму, деякі згадувані вище вчені говорять про прогресивні стадії. Грох, наприклад, говорить про три стадії: (1) період наукового зацікавлення, коли окремі інтелігенти «віднаходять» національність і накреслюють контури свідомості; (2) період патріотичного відродження, коли маси даного населення включаються у відродження; і (3) поява масового національного руху з політичними наслідками. Американський спеціаліст з історії сучасної України (Роман Шпорлюк) недавно використав ці три категорії, коли в огляді українського національного відродження XIX ст. говорив про наукову, культурну та політичну фази¹⁰.

В одній з своїх давніших праць я теж говорив про три стадії, які я назвав тоді: (1) стадією збирання спадщини, коли окремі вчені або, частіше, невідготовлені ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні та історичні залишки даного народу; (2) організаційною стадією, коли закладаються культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні доми тощо), школи й видання для поширення знання про національну спадщину, яку вже зібрано або яка далі збирається; (3) політичною стадією, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі¹¹.

Як і в усіх таких схематичних історичних структурах, жодна з цих стадій не починається і не кінчається раптово, і часто вони частково покриваються. І не відбуваються ці стадії завжди в лінійному порядку, починаючи з першої стадії і кінчаючи на третій. Історичні та політичні умови можуть вплинути на порядок, що ми й побачимо в українському випадку. Незважаючи на такі застереження, можна розрізнити три стадії — збирання спадщини, організаційну та політичну — в українському національному відродженні, і якщо ми розглянемо XIX ст., пам'ятаючи про ці категорії, ми зможемо навести порядок у різноманітних на перший погляд подіях і водночас поставити український випадок у порівняльний контекст.

Проте кожне історичне явище має свою специфіку, і українське національне відродження не становить винятку. Як і у випадку всіх національних меншостей, які живуть у багатонаціональних державах, якась частина місцевої інтелігенції до, під час і навіть після націо-

¹⁰ Szporluk Roman, *Ukraine: A Brief History* (Детроїт, 1979), с. 41—54.

¹¹ Magocsi Paul R. *Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levytskyi and Nineteenth-Century Galicia* // *Harvard Library Bulletin*, XXVIII, 1 (Кембридж, 1980), с. 81—82.

нального відродження не обов'язково приєднувалася до «нового руху», але натомість приєднувалася більшою чи меншою мірою до панівної національності. Більшість коментаторів українського національного відродження досі називала це явище асиміляцією. До того ж асимільованих часто вважають прощачими синами або зрадниками національної справи та свого народу.

Така спрощена оцінка історичних постатей часто призводить до явного перекручення історії у випадку осіб, які інколи асимілювалися, а інколи були національними патріотами. Такі інтелектуальні фази не раз повторювалися протягом життя однієї людини. Іноді фази навіть збігалися, що ми бачимо у випадку деяких белетристів, мова й жанри яких залежали від мінливої національної відданості.

Останніми роками вчені, які працюють у суспільних науках, почали доводити, що ситуаційна або факультативна етнічність, у якій свідомість особи «навмисне підкреслюється або пригашується в залежності від ситуації», не менш поширена, ніж первісна етнічність, згідно з якою свідомість особи є усталеним і незмінним явищем, яке вирішують кровні зв'язки, спільне походження і мова та культура¹². Історикам націоналізму годиться мати на думці і ситуаційний, і приписовий підходи, коли вони аналізують окремі національні рухи.

Щоб краще зрозуміти цей аспект українського національного відродження і щоб навести деякий порядок у ньому, я пропоную, щоб ми пам'ятали про принцип ієрархії численних відданостей і принцип взаємовиключних свідомостей¹³. Такі формулювання виходять з наступних передумов.

У більшості суспільних ситуацій люди не лояльні тільки одному об'єктові. Вони звичайно знаходяться в мережі лояльностей — до родини або плем'я, до професійної групи, церкви, клубу тощо. У політичних системах лояльності можуть бути до села або міста, краю, держави або країни, і всі вони сумісні. У багатонаціональних державах зовсім природно бувають особи, яким зручно з більше ніж однією «національною» лояльністю або свідомістю. На українських землях у ХІХ ст. було зовсім нормально, що дехто вважав себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином. Найвідоміший приклад цього типу — це козацька старшина, члени якої шукали визнання як члени російського дворянства і тому, здавалося б, асимілювалися і русифікувалися. Було й кілька інтелігентів, які пішли цим самим шляхом. Найвідомішим був великий письменник Микола Гоголь, українець, який друкувався тільки російською мовою. Цих і інших «малоросів», які вірили, що є гармонійна сполука між прив'язанням до Малоросії і до Росії в цілому, в літературі надто спрощено називають русифікованими і тим самим не цікавими для еволюції національного відродження¹⁴. Проте їх треба вважати частиною «природної» ієрархії численних лояльностей, яка присутня в багатьох національних відродженнях включно з українським.

З другого боку, в ході розвитку українського національного відродження деякі провідники прийшли до висновку, що рух уціліє тільки, якщо на місце природної ієрархії численних лояльностей або національних свідомостей прийде структура взаємовиключних свідомо-

¹² Корисний вступ до проблеми ситуаційної та приписової етнічності і огляд літератури подає Chew Sock Foon. On the Incompatibility of Ethnic and National Loyalties: Reframing the Issue // *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XIII, 1 (Шарлоттанн, 1986), с. 1—11.

¹³ Автор досі пригадує плідотворну працю, яка спонукала його сформулювати такі категорії: Potter David M. The Historian's Use of Nationalism and Vice Versa // *American Historical Review*, LXVII, 4 (Нью-Йорк, 1962), особливо с. 924—938.

¹⁴ Стосунки «малоросів» з ширшим російським світом проаналізовано недавно в: Saunders David. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850* (Едмонтон, 1985).

стей. Тобто неможливо бути росіянином з Малоросії або поляком з України. Треба бути або росіянином або українцем (цьому окресленню надавалася перевага саме для того, щоб підкреслити різницю). Треба бути або поляком або українцем. Неможливо бути одним і другим.

Увесь хід українського національного відродження до першої світової війни (і в іншому контексті становище українців на Радянській Україні по сьогоднішній день) можна трактувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей — з другого, і як історію того, як цей конфлікт іноді травматично, а іноді творчо впливав на осіб, які опинялися в ньому.

Тому, коли ми розглядаємо натхнене інтелігенцією українське національне відродження, нам буде корисно мати на думці зв'язок кількох моделей і принципів. Цей зв'язок включає: три етапи натхнених інтелігенцією національних рухів (етап збирання спадщини, організаційний етап і політичний етап); принципи численних і взаємовиключних лояльностей; і, нарешті, геополітичні різниці між українськими землями в складах Російської та Австрійської імперій. Взявши ці різні моделі за основу нової аналітичної структури, подивимось, принаймні коротко, як цей зв'язок можна пристосувати до українського випадку.

Хронологічні межі трьох етапів на українських землях у складі Російської імперії такі: (1) етап збирання спадщини, 1780—1840 рр.; (2) організаційний етап, 1840—1900 рр.; і (3) політичний етап, 1900—1917 рр.¹⁵ Перший етап почався з шукання українського історичного минулого. Але стимулом було не бажання знання, а практична соціально-економічна потреба: втративши свої привілеї після скасування на початку 1780-х років решток автономії Гетьманщини, козацька старшина взялася перешукувати родинні та місцеві папери, щоб довести свою рівність з дворянами в російській імперській суспільній структурі. Одним з побічних продуктів цієї спроби узаконити дворянський статус козаків було величезне зацікавлення минулим, унаслідок якого незабаром появилось кілька рукописів та видань: трактати, які обorongали історичні козацькі права (Роман Маркович, близько 1800 р.; Тимофій Калинський, близько 1800 і 1808 рр.; Василь Полетика, 1809 р.; Андріян Чапа, 1809 р.), або загальні історії України, часом у кількох томах (Дмитро Бантиш-Каменський, 1822 р.; Микола Маркевич, 1842—1843 рр.). Найвідоміший історичний трактат з цього періоду — це «Історія Русів», яка широко кружляла в рукописі в 1820-х і 1830-х роках і появилася друком 1846 р.

Крім історичних праць, етап збирання спадщини позначувався також компіляцією праць з української етнографії (Микола Цертелєв, 1819 р.; Михайло Максимович, 1827, 1834 і 1849 рр.; Ізмаїл Срезневський, 1833—1880 рр.) та мови (Олександр Павловський, 1818 р.; Іван Воцкевич, 1823 р.) і народженням нової української літератури, від непевних початків у перші десятиріччя XIX ст. як мови, що надавалася тільки для бурлеску та інших дрібних літературних жанрів (Іван Котляревський, Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка) до повного розвитку на початку 1840-х років у творах Тараса Шевченка.

¹⁵ Подобиці українського національного відродження в Російській імперії можна знайти в: Кошут Зенон. The Abolition of Ukrainian Autonomy (невидана докторська дисертація, Анн Арбор, 1975); Luckyj George S. N. Between Gogol and Sevchenko (Мюнхен, 1971); Luciani Georges. Le livre de la genèse du peuple ukrainien (Париж, 1956); Pelech Orest. Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologies in the Russian Empire of the 1830s—1840s (невидана докторська дисертація, Анн Арбор, 1976); Papazian Dennis. Nicholas Ivanovich Kostomarov (невидана докторська дисертація, Анн Арбор, 1966). Luckyj George. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times (Болдер, 1983) і в моїй книжці, яка скоро вийде: Ukraine: An Introductory History, особливо розділи 25—29.

1840-і роки були також початком другого, організаційного етапу. Тут особливо корисну роль відіграв російський імперський уряд. Намагаючись відвоювати в культурному розумінні Правобережну Україну та інші землі, недавно здобуті від Польщі, уряд уже 1834 р. заклав у Києві новий університет, який мав між іншим завдання підтримувати досліди місцевої історії та культури. Головним заняттям Археологічної комісії, яку закладено в Києві 1843 р., стали досліди, наслідки яких були відзеркалені на сторінках нових наукових видань, які почали появлятися і на Україні, і поза нею («Киевлянин», 1843—50 рр., «Чтения Общества истории и древностей российских», 1846—1848, 1858—1915 рр.).

Ці установи й видання своєю чергою уможливили працю нового покоління культурних діячів, серед яких найважливішими для українського національного відродження були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. Крім їх власних історичних, етнографічних та літературних творів, таких типових для першого етапу натхненого інтелігенцією національного руху, ця трійця і ще кілька інших патріотів брали безпосередню або посередню участь у закладенні в 1840-х роках таємного Кирило-Мефодіївського братства, яке ставило собі програмне завдання поширювати український націоналізм. Як відомо, царський уряд заарештував членів товариства 1847 р., і товариство перестало існувати. Цей випадок знаменував новий тон у ставленні царського уряду до зародкового українського руху.

До кінця сторіччя царська політика коливалася між періодами толерантності (1850—1863 рр., 1880-ті і 1890-ті рр.) і періодами обмежень та репресій (1863—1870-ті рр.). З огляду на турботи уряду українське відродження не могло піти далі організаційного етапу. В періоди лібералізації деякі видання («Основа», 1861—1862 рр.: «Киевская старина», 1882—1907 рр.), театри й культурні організації (громади) могли діяти, але треба признати, що те розповсюдження національної свідомості серед широких мас населення, яке характеризує другий, організаційний, етап, не відбулося на українських землях у складі Російської імперії.

Незважаючи на неповність організаційного етапу, можна сказати, що політичний етап почався на початку ХХ ст. Це було зв'язане із зростанням нелегальних політичних рухів у Російській імперії та загальним незадоволенням населення, яке завершилося революцією 1905 р. і спробою державних реформ включно з встановленням Державної думи. У зв'язку з цими змінами закладено кілька політичних партій (Революційна українська партія, 1900 р.; Українська народна партія, 1902 р.; Українська демократична партія, 1904 р.; Українська соціал-демократична спілка, 1904 р.; Українська соціал-демократична робітничка партія, 1905 р.), які ставили як мету культурну й політичну автономію або навіть незалежність України. У першій і другій Державних думах (1906 і 1907 р.) українські депутати (яких було 40 і 47) створили українську фракцію, щоб пропихати свої вимоги. Хоча царські репресії сильно обмежили виборчу базу і мандат третьої і четвертої Державних дум (1907—1912 і 1912—1917 рр.), український рух, без сумніву, ввійшов у політичну стадію, яка завершилася подіями 1917—1918 рр. і конкретними спробами здобути спершу автономію, а тоді незалежну державу.

Якщо ми звернемося до Західної України, тобто до українських земель у складі Австрійської імперії, ми легко розпізнаємо усі три стадії натхненого інтелігенцією національного руху¹⁶. Кожна стадія

¹⁶ Подробиці українського національного відродження в Австрійській імперії можна знайти в: Markovits A. S. and Sysyn F. E., eds. Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia (Кембрідж, 1982); Kozik Jan. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815—1849 (Едмонтон, 1986); Magocsi Paul R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848—1948

тут повніше розвинена, і їх порядок не такий, як у Російській імперії. Нова історична доба почалася в 1770-х роках, коли Австрія здобула населені українцями Галичину (1772 р.) і Буковину (1775 р.). Австрійський уряд очолювали освічені імператори Марія Терезія (царювала від 1740 до 1780 р.) і її син та співрегент Йосип II (царював від 1780 до 1790 р.), які бажали поліпшити культурне та соціально-економічне становище жителів цих нових територіальних надбань і тим самим заповнити їхню лояльність до Австрії. Внаслідок таких державних втручань українське національне відродження в Австрійській імперії ввійшло в другу, або організаційну, фазу, перед тим як завершило фазу збирання спадщини.

До наданих українцям згори структур належали декрети про рівність греко-католицької церкви з панівною римо-католицькою церквою (1774 р.), початкові школи з викладанням рідною мовою жителів (1777 р.), перші вищі навчальні заклади, переважно духовні семінарії, призначені для української інтелігенції (Barbagueum у Відні, 1775 р., і Studium Ruthenum у Львові, 1787 р.), і відновлення митрополії у Львові для греко-католицької церкви (1807 р.), вірні якої майже цілком збігалися з українською національністю.

Проте цей організаційний етап, накинутий згори в останні десятиріччя XVIII ст., залежав від політики австрійського імперського уряду. Ця політика незабаром змінилася, і на початку XIX ст. українські навчальні заклади або перестали існувати, або перейшли на польську мову викладання. Українському національному відродженню довелося наново починати.

Новий порядок етапів на західноукраїнських землях можна хронологічно окреслити в наступний спосіб: (1) етап збирання спадщини, 1816—1847 рр.; (2) організаційний етап, 1848—1860 рр.; (3) політичний етап, 1861—1918 рр. Як і в інших країнах, збирачі спадщини компілювали, кодифікували й видавали праці про мову, фольклор і історію і почали творити нову літературу. Подібно до Російської імперії, в Австрійській імперії було троє українських інтелігентів, які діяли в той самий час — 1830-ті та 1840-ві роки. Це були Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагилевич, які згодом стали відомі як «Руська трійця». Як і провідники інших тогочасних національних відроджень у східносередній Європі, українські провідники в Австрії найбільше турбувалися «мовним питанням», тобто питанням, яка мовна форма найвідповідніша для видань, шкіл і тим самим найрепрезентативніша для цілої національності.

Другий, або організаційний, етап українців у Австрії почався раптово 1848 р. і був спричинений зовнішніми подіями, а саме революцією, яка почалася в березні того року в імперській столиці Відні і незабаром вплинула на події в усій країні. Події швидко розвивалися, і за півтора року українці заклали свою першу газету («Зоря галицька»), перші культурні організації (Галицько-руська матиця, Народний дім), першу політичну організацію (Головна руська рада) і перший постійний вищий навчальний заклад (кафедра руської мови й літератури при Львівському університеті). Корінні зміни в політичній системі Австрії привели до звільнення українських селян (які становили 90% групи) від кріпацтва, і вони майже відразу почали вибиратися до національного парламенту (Райхстагу). Хоча ці політичні здобутки скасовано після відновлення австрійської автократії наприкінці 1849 р., культурні здобутки затрималися, і кількість українських організацій, видань та шкіл зростала протягом наступних десятиріч.

Можна вважати, що третій, або політичний, етап почався 1861 р., коли Австрія завела провінційні сейми, до яких вибиралися українські

(Кембрідж, 1978) і в моїй книжці, яка скоро вийде: *Ukraine: An Introductory History*, особливо розділи 30—34.

депутати. Через шість років у Відні знову почав діяти імперський парламент (Райхсрат), і тут теж були представлені українці. При таких політичних структурах в умовах демократичного парламентаризму, який дозволяла Австрія, з'явилися політичні групи, які висували українські справи. Спершу це були громадсько-політичні організації (Руська рада, 1870 р.; Народна рада, 1885 р.). Згодом, у 1890-х роках, з'явилися й політичні партії (Українська радикальна партія, 1890 р.; Народно-демократична партія, 1899 р.; Українська соціал-демократична партія, 1899 р.; Русская народная партия, 1900 р.). Протягом цього політичного етапу, який тривав до кінця першої світової війни, розрослися українські політичні організації, особливо в Галичині, і розвинулися школи, культурні установи, театри, публікації та наукові центри, які розповсюджували національну свідомість не тільки серед інтелектуальної еліти та нового покоління студентів, але й серед населення.

Стільки сказано про різні стадії натхненого інтелігенцією національного руху та про хронологічні й змістовні різниці між ними в Російській та Австрійській імперіях. Другий елемент, про який важливо пам'ятати, коли ми розглядаємо аналітичну структуру українського національного відродження, це ієрархія численних лояльностей і поняття взаемовиключних свідомостей. Ці нібито суперечливі принципи були присутні в кожній стадії українського національного відродження і в Російській, і в Австрійській імперіях.

Наприклад, у стадії збирання спадщини в Російській імперії у більшості перших історій України висловлено глибокий місцевий патріотизм і любов до українського минулого. Але всі вони написані російською мовою, і сповнювані вони поняттям, що Україна, або Малоросія, як вона тоді звичайно називалася, була природною складовою частиною російського імперського світу. Тим самим ці історії приймали ідею ієрархії численних лояльностей або свідомостей. З другого боку, в «Історії Русів», яка кружляла в ті самі роки, Малоросію трактовано не як провінцію більшого російського світу, а як незалежну країну, яка мала власну політичну культуру і яка тільки недавно опинилася під російською імперською гегемонією. Тема українсько-російської відмінності в «Історії Русів» чітко віддзеркалювала поняття взаемовиключних свідомостей.

Подібно, хоча такі мовознавці, як Павловський, доводили, що українська мова — це тільки діалект російської, і фольклорист-патріот Михайло Максимович (1840 р.) доводив, що українська (малоросійська) мова штучна і тому ніколи не матиме своєї літератури, їхній сучасник Шевченко видав твори, які охоплювали «широкий діапазон почувань та ідей художньо виплеканою українською мовою»¹⁷. Шевченкові твори оповіщали зміну поглядів, у результаті якої його сучасники й нащадки переконалися, що «малоросійське наріччя» може діяти як розвинена літературна мова. Але однієї мови не вистачало. Шевченко створив не тільки засіб, але й зміст — національну гордість у формі незабутніх літературних пасажів, і на відміну від більшості своїх сучасників, які приймали ієрархію численних лояльностей, Шевченко мислив тільки термінами взаемовиключної російської або української свідомості.

Проте не можна сподіватися, що українське національне пробудження було ідеологічно одностороннім і що після Шевченка провідники поступово переходили від ідеї численних лояльностей до ідеї взаемовиключних свідомостей. Фактично, хоча чимало таких постатей, як Володимир Антонович і Іван Франко, еволюціонували до позиції взаемовиключності, дехто — Костомаров, Куліш і Головацький, наприк-

¹⁷ Оцінка Шевченка належить Луцькому (Between Gogol and Sevcenko, с. 137). Погляди Максимовича висловлено в листі 1840 р. до галицько-українського діяча Дениса Зубрицького (Галичанин. Літературний збірник. — Львов, 1863. — С. 107—108).

лад,— перейшов згодом з позиції взаємовиключності до поняття численних лояльностей. Я вважаю, що це був не політичний опортунізм, як дехто натякає, а віддзеркалення українських культурних умов не тільки в період національного відродження, але й до і після нього. З цього погляду цікаво згадати, що політичний теоретик Михайло Драгоманов, який перший підкреслював важливість соціально-економічних факторів у розвитку української національної свідомості, навіть доводив, що в деяких випадках українців треба було заохочувати пройти через стадію численних лояльностей (тобто, щоб вони вважали, що вони русини, малороси або росіяни), щоб вони могли оцінити інтелектуальну доречність взаємовиключної української національної свідомості¹⁸.

Цей поділ на численні та взаємовиключні свідомості був ще помітний на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії. У ранньому періоді всі трое членів «Руської трійці» — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич — твердо вірили в ідею взаємовиключної свідомості, але після 1848 р. прийшла зміна. Шашкевич помер замолоду (і тим самим лишився ідеологічно чистим в очах українських патріотів), але Вагилевич почав орієнтуватися на українсько-польську, а Головацький — на малоросійсько-російську свідомість. Уся друга половина XIX ст., яка збігалася з організаційним етапом національного відродження австрійських українців, була позначена боротьбою українофілів, які стояли на позиції взаємовиключності, з двома варіантами ієрархії численних лояльностей (старорусинів і русофілів), кожна з яких мала свою пресу, культурні установи й політичні партії¹⁹.

Якщо ми припустимо, що поняття ієрархії численних лояльностей і взаємовиключних свідомостей однаково становлять частини українського історичного розвитку, то може бути корисно, коли ми аналізуємо українське національне відродження, не засуджувати заздалегідь інтелектуальних провідників і організації, які вони створили, виключно на підставі їхнього вкладу в ідею національної виключності. Тому, коли ми розглядаємо розвиток національного відродження від початків наприкінці XVIII ст. до завершення під час першої світової війни, як і його еволюцію за радянської влади, ми могли б доводити, що принцип ієрархії численних лояльностей, який припускає існування того, що в суспільних науках називається ситуаційною етнічністю, і який був помітний протягом XIX ст. в Російській та Австрійській імперії, як і пізніше в Радянському Союзі, є не менш «природним» явищем в українській культурі, ніж поняття взаємовиключних свідомостей, яке можна плекати тільки після здобуття незалежної держави.

Таке припущення ставить питання, які сягають поза межі цієї доповіді і які можна буде розглянути тільки після дальшого вивчення українського національного відродження. До того часу, я маю надію, такі досліді будуть поглиблені запропонованою тут аналітичною структурою.

В статті освещается процесс украинского национального возрождения с конца XVIII в. и до 1917 г., его особенности, стадии и этапы.

¹⁸ Драгоманов мав на увазі підкарпатських русинів, про яких він сказав: «Хто хоче сіяти між угрорусською інтелігенцією народовство, той мусить приступити до неї власне з готового боку — москвофільського, почавши ширити серед неї власне російські книги, тільки живі, демократично-поступового напрямку...» (Драгоманов М. Справі Угорської Руси.— Львів, 1895.— С. 9).

¹⁹ Перероблений підхід до цих орієнтацій див.: Magocsi Paul R. Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19-th Century Eastern Galicia // Debreczeny Paul, ed. American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, vol. II (Колумбус, і 983), с. 305—324.